

Az analógia csapdái a magyar nyelvtan tanulásakor*

1. A nyelvek megtanulásának egyéni stratégiájában ugyan kimutathatóak az adott nyelv szerkezetétől függő eltérések, ám sokkal több hasonlóság, egyezés fedezhető fel a tanulási folyamatban alkalmazott módszerek között. Már az anyanyelv tanulásakor is, de különösen az idegen nyelvek elsajátítása során nélkülözhetetlen a – mindenekelőtt alaki/formai jegyek alapján fennálló – nyelven belüli **analógiák** fölismerése és aktív alkalmazása. E művelet segítségével a nyelv tanulásakor lényegében a következő, valamiféle egymásra épülő négyes feladatrendszer jelentő, együttesen két kognitív/repetitív és két kreatív lépésből álló folyamatot kell a tanárnak a diákkal együttesen teljesítenie:

(a) a befogadói-megértési folyamatban

- a funkció (jelentés) megismerése és megértése
- a funkcióhoz kapcsolódó forma, azaz a morfológiai jegyek megismerése és rögzítése
- a logika „megfordítása”: a morfológiai jegyek alapján a funkció (jelentés) azonosítása, azaz a megértés

(b) az aktív nyelvhasználat folyamatában egy újabb logikai fordulat eredményeképpen a fentiek kiegészülnek a negyedik feladattal, ami

- a közölni kívánt konkrét jelentés megszerkesztése a morfológiai jegyek ismert funkciói alapján a szókészlet segítségével.

2. A különböző nyelvek a fenti értelemben felfogott formális viselkedésük szerint eltérő mértékben tekinthetők „megbízhatónak”. A morfológiailag „szegény” nyelvek, ahol a mondat megszerkesztésében a szóelemek kombinatorikája játssza a fő szerepet, viszonylag megbízhatóak, megállapodottak a szavak alakját tekintve. A morfológiailag összetettebb, pl. ragozó nyelvek azonban a nyelvtan minden szintjén szembesülhetnek a morfológiai elemek tényleges száma és a szükséges grammatikai funkciók mennyisége közötti feszültséggel (amit pl. a magyar esetében ráadásul a nyelv történetéből származó további formai ellentmondások is színezhettek). A hangok, hangkombinációk véges száma miatt nehezen érvényesíthető maradéktalanul és gazdaságosan az „egy forma – egy funkció” elve, az idők folyamán többfunkciójú for-

* A XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus (Szeged, 2002. március 27–29.) *Magyar mint idegen nyelv* szekciójában tartott előadás írott szövegváltozata

mák (és hasonlóképpen persze többformájú funkciók) sora alakulhat ki egyazon nyelven belül. A polimorfia (bizonyos értelemben ennek tekinthetőek a magyar esetragok eltérő, a hangrendi illeszkedés törvényei szerint kialakult változatai pl. a *-ban/-ben, -nak/-nek, -hoz/-hez/-höz* formák) és a polifunkcionalitás (pl. a *-t* hang két, egymástól teljesen idegen funkciója, amennyiben tárgyragként és időjelként is létezik) jelensége önmagában is alaposan meg tudja zavarni a nyelvet tanulók analógiás ismeretbővítésbe vetett hitét. Különös jelentőséget nyer e nyelvtani feladatok percepció és reprodukció teljesítésekor néhány olyan körülmény, amelyek fejlesztésére nem minden esetben marad kellő idő és figyelem a tanítás folyamán, mint pl. a koncentrációképesség, a fül iskolázottsága, érzékenysége és az artikuláció pontossága.

A nyelvben használt hangok/hangsorok funkciójának felismerése a magyar nyelv tanulásakor több okból is igen megerőltető feladat. (1) Egyrészt az Európában többnyire valamely indogermán anyanyelvet beszélő diákoknak „a feje tetejére kell állítaniuk” eddigi nyelvtani beidegződéseiket, maguk a különálló szavak és a szavak eleje (prepozíciók) helyett hirtelen a szavak végére kell figyelniük. (2) Másrészt az indogermán nyelvek többségében a szavak szótári formája a mondatokban kiegészítésekkel ugyan, de többé-kevésbé változatlanul, felismerhető alakban fordul elő. A magyar mondatokban a szótári szóalakok a bonyolult nyelvtani megoldások miatt sokszor csak nehezen hámozhatóak ki, a diák azt a szót sem ismeri fel a mondatban, amit egyébként már önmagában megtanult. (3) Harmadrészt a szó „megtisztítása”, a ragok–jelek–képzők felismerése, azonosítása, értelmezése lelassítja a megértést, ezért normális kommunikáció megvalósításához a megszokottnál gyorsabban kell a tanulóknak „kapcsolniuk”. (4) Negyedrészt az azonos alakú formai elemekben igen gazdag magyar nyelvtan nagyon nehéz feladat elé állítja a nyelvet idegen nyelvként tanulókat, mert állandó felismerésdöntés kényszerhelyzetbe hozza őket. Gondolkodásukban ki kell alakítaniuk egyfajta, nagyon gyors döntéseket lehetővé tevő fadiagram (ágrajz) rendjét.

A magyar nyelv több tekintetben is gazdag példákkal szolgálhat a fent leírt problémák illusztrálásához, de itt most csak két jellegzetes területre szeretnék utalni. Az egyik

(1) a nyelvtani elemek (ragok–jelek–képzők) hangalakja és azok változatai között fennálló átfedések sora, vagyis a szűkebb értelemben vett grammatika, a másik

(2) a nyelvtani elemek hatása a szótövekre, vagyis a grammatika következményei a szóalakokra (ami bizonyos tekintetben összevethető a flektálásnak nevezett nyelvtipológiai jelenséggel).

(1) A nyelvtani elemek viselkedését és változatait bemutató példaként próbáljuk meg fölidézni nyelvünk egyik jellegzetességét, nevezetesen azt a gyakori esetet, ami miatt a magyar nyelvet sokan „mekegő” nyelvnek érzik, vagyis hogy a nyelv-

vet tanuló diák valamelyik magyar mondatban egy szó végén a *-k* hanggal találkozunk. Az alább elsőként felsorolandó lehetőséget (amikor a *-k* hang a szó tövéhez tartozik) kivéve összesen 541 grammatikai funkcióban fordulhat elő a *-k* hang valamely szó végén.¹ Ha a diák a számítógépek lineáris-bináris gondolkodásmódját képes csak követni, akkor minden egyes lehetőséget meg kell vizsgálnia. A nyelvtanítás egyik legösszetettebb feladata éppen az, hogy a számítógépénél sokkal komplexebb emberi felismerés és gondolkodás képességét megtanítsuk.

A szó végén felbukkanó *-k* hang tényleges funkciójának megjelöléséhez tehát a tanulók természetesen analógiákat kénytelenek keresni, ám ez hihetetlenül nehéz feladat. Nem lehetnek ugyanis teljesen bizonyosak analógiás eljárásaik helyességében, mivel egyrészt több, párhuzamosan helyes megoldást kínál maga a nyelvtan is (pl. *-nak* = datívuszi rag, de lehet P13 igei személyrag, ugyanígy pl. az *-ik* végződés két különböző igei személyrag /P13 és Sg3/ valamint kiemelő jel is lehet), másrészt maguk a helyesen felismert grammatikai nyelvi elemek (hangok, ragok, szavak) is – többnyire a nyelvtörténeti változásoknak köszönhetően – „megbízhatatlanul”, többféle mintát követő módon viselkednek. Ezért ilyenkor valamennyi nyelvünket tanuló diáknak az alábbihoz hasonlatos feladatsort kell minden egyes esetben megoldania:

1. **a *-k* hang nem nyelvtani elem, a szó ezzel a hanggal végződik** → szótárban kell kikeresnie a szó jelentését;

2. **a *-k* hang önmagában álló nyelvtani elem**, amely közvetlenül (esetleg az *-e/ö/o/a-* kötőhanggal) magához a szótőhöz kapcsolódik, ez esetben a funkciója lehet – többesjel → tehát az előtte álló szó FŐNÉV;

– igei személyrag (Sg1 jelen idejű határozatlan ragozásban, de ha előtte *-i* hang áll, akkor vagy P13 jelen idejű határozott ragozásban, vagy ikes ige a jelentő mód egyes szám harmadik személyében) → tehát az előtte álló szó mindenképpen IGE;

3. **a *-k* hang nem önmagában álló nyelvtani elem**, hanem csupán valamely más rag, jel vagy képző utolsó eleme. Ekkor a fentebb említett példákon túl, a *-k* hang előtt található hangok figyelembe vételével a lehetőségek egész sora nyílik meg előtte (az alábbi statisztikai felsorolásban a piramis-szerű logika miatt a felsorolás végén szereplő hosszabb kombinációk, pl. a *-jeitekből* hangsor több vizsgált szegmentumban is szerepel, ezért az alább felsorolandó számok együttesen lényegesen meghaladják a *-k* hang lehetséges funkcióinál fentebb megadott 541-es számot):

a) ha csak az előtte álló magánhangzót valamint magát a *-k* hangot vesszük figyelembe (kettes kombináció), akkor

¹ A továbbiakban a statisztikai adatokat Wolfgang Veenker *Verzeichnis der ungarischen Suffixe und Suffixkombinationen* (Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica 3. Hamburg, 1968) című munkája alapján közlöm.

– a hosszú magánhangzók esetében (á, é, ó, ő) még mindig összesen 94 különböző funkcióban szerepelhet a *-k* hang a szóalak végén;

– a rövid magánhangzók esetében 393 különböző funkcióban szerepelhet a *-k* hang a szóalak végén (ezen belül az *-ek* hangkombináció önmagában 153 kombináció záró eleme lehet;

– a mássalhangzók esetében ugyan egyedül a *-nk* szóvégi hangkombináció jöhet számításba, ez azonban még mindig összesen 51 különböző grammatikai funkcióban;

b) ha a *-k* hang előtt álló magánhangzót valamint az azt megelőző hangot együtt vesszük tekintetbe (hármaskombináció), akkor ott

– vagy magánhangzó állhat (*-óak/-őek; -aik/-eik*), azaz összesen 4 funkcióról van szó,

– vagy mássalhangzók állhatnak, amelyek közül például egyedül a *-lak* forma még mindig 24 lehetséges jelentéssel bír, a *-nak* végződésnek 53, a *-tek* hangsornak pedig 54 jelentése lehet;

c) ha a *-k* hangot megelőző harmadik hangot is figyelembe kell vennünk a hangnyelvtani funkciójának azonosításához (négyeskombináció), akkor

– vagy mássalhangzóval találkozunk (összesen 149 esetben, ahol is a *-knak* hangsor önmagában 19, a *-knek* hangsor még mindig 20 különböző jelentéssel rendelkezhet),

– vagy magánhangzóval találkozunk, s ekkor még mindig választhatunk

(i) a hosszú magánhangzók összesen 65 esete (ezek között az *-átok* forma 23-szor, az *-étek* forma 25-ször fordul elő),

(ii) vagy rövid magánhangzók összesen 243 esete között (ahol pl. az *-elek* végződés még mindig 14 lehetséges funkcióval rendelkezhet);

d) ha egy lépéssel tovább megyünk, és a *-k* hang előtt álló negyedik hangot is bevonjuk a vizsgálatba (ötös kombináció), akkor már igen összetett végzésekkel akad dolgunk, de még így is marad

– mássalhangzók esetében 60 különböző forma (közülük a *-telek* forma 8-szor, a *-tetek* alak önmagában 6-szor fordul elő),

– magánhangzók esetében 102 alak (közöttük egymagában az *-oknak* végződés összesen 7 különböző funkcióban);

e) ha a vizsgálathoz a *-k* hang előtt álló ötödik hangot is figyelembe vesszük (hatos kombináció), akkor

– mássalhangzók esetében összesen 58 változatot találhatunk (közöttük egyedül a *-toknak* végződés 6 különböző funkcióval fordulhat elő),

– magánhangzók esetében összesen 47 variációval találkozunk (ezek között az *-inknak/-inknek* vagy az *-ánatok* végzések önmagukban 3–3 különböző funkcióban szerepelhetnek);

f) ha a *-k* hang előtt még egy hatodik hangot is találunk, akkor ennek figyelembevételével (hetes kombináció) a következő változatokkal találkozhatunk:

– magánhangzóval összesen még mindig 39 alak fordul elő (köztük az *–iteknek* és az *–itoknak* forma 3–3 különböző jelentéssel),

– mássalhangzóval viszont összesen csupán 6 alak bukkan fel;

g) ha a *-k* hang előtt található valamiféle hangot a hetedik pozícióban (nyolcas kombináció), akkor már csak 8 változat bukkanhat ugyan fel, de az *–andjátok* formának még mindig 2 különböző funkciója (jelentő módú, régies jövő idejű formában álló, tárgyas ragozású ige T/2. személyű alakja, amely vagy egyes számú, vagy többes számú tárgyra vonatkozik) lehetséges;

h) ha a *-k* hang előtt még további toldalékelemet képező, nyolcadik hang is áll (kilences kombináció), akkor szerencsésen elértük a lehetőségek végét, mert itt már csak a *–jaitoknak* és a *–jeiteknek* alak bukkanhat fel.

A fentiekből a diák és tanár számára egyaránt fontos felismerések következnek. A diák a „próba – szerencse” (újabb nevén: a ’try and error’) módszer nagyon intenzív használatára kényszerül, és csak tekintélyes számú, szerencsés esetben mosolygásra készítő hibás következtetésen keresztül juthat el a helyes jelentésig.

(2) Szavaink, szótöveink összetettebb nyelvtani viselkedését is formai jegyeik alapján igyekszik azonosítani mindenki, aki idegen nyelvként tanul magyarul. Ehhez a korábbi idegen nyelvek tanulása során mindnyájan megbízhatónak tekinthető, analógiákra jól használható gondolkodási modelleket ismerhettünk meg. A latin, az orosz és a német nyelv esetében pl. a főnevek nyelvtani neme meghatározza azok morfológiai viselkedését: a nyelvet ismerőnek tudnia kell, hogy melyik nyelvtani nem morfológiai szabályai szerint változik meg az adott szó alakja a mondatokban. A latin és az orosz esetében a tanulónak a szavak végére, végződésére kell ügyelnie, mert a szavak nemét meghatározó formai elemek ott helyezkednek el. (Persze mindkét nyelv esetében tekintélyes a kivételek száma is!) A német esetében a helyzet pontosan fordított, a végzések szinte semmiféle segítséget sem adnak, a nyelvtani nemet a határozott névelő formája szabja meg – ezért kell a főneveket névelőjükkal együtt megtanulnunk. A latin/orosz mintájára következtető analógiás gondolkodás pl. a német esetében is viszonylag hamar fölfigyel arra, hogy a legtöbb *-e* hanggal végződő szó (pl. *Rose, Hose, Lilie, Ehe* stb.) nőnemű, de ugyanígy nőnemű a *Gabel* szó is a fentebbi formai kritériumok teljesítése nélkül, és hímneműek a *Käse* és *Hase* szavak, noha alakilag – végződésüket tekintve – azonosak a legelőször felsorolt szavak csoportjával, azaz az analógia alapján nőneműeknek kellene lenniük. Vagyis a német főnevek nemét – és így morfológiai viselkedésüket is – lehetetlen alakjuk alapján megbízhatóan meghatározni.

A magyar nyelv szavainak megtanulásakor az okozza az egyik legnagyobb nehézséget, hogy a szavak morfológiai viselkedésére utaló információk egyrészt nem valamiféle – a latin/orosz mintájára kialakult – végződésben és nem is a német szerkezethez hasonló „elkülönült” kísérőelemben nyilvánulnak meg, hanem „balszerencsés” módon a szó egészének hangalakjában, a hangok kombinációiban. Vannak ugyan kisebb szócsoportjaink, amelyek a „latinos/orosz” (végzések szerinti) törvényeknek látszanak engedelmessé (ló ~ *lovak*; tő ~ *tövek*), ám közöttük is léteznek különbségek (tó ~ *tavak*; szó ~ *szavak*), illetve tökéletes kivételek (nő ~ *nők*). Már-már a nyelvtanár becsületébe gázol az a nagyon gyakori eset, hogy alig tanulta meg – sokszor keserves munkával – a diák a „szabályt” (az első példaszócsoportot) és a „kivételt” (a második szócsoportot), rögtön fölbukkan a megtanultak ellenkezője is (valamilyen – az előzőektől a formai azonosságok ellenére is – eltérő harmadik szócsoport).

Vagyis a nyelvtan, a szavak viselkedésének tanításakor hármas fogalmi rendszert kell használnunk, amit – kicsit játékosan – a

szabály (i) — kivétel (ii) — csapda (iii)

kategóriákkal lehetne jellemezni. Az utóbbit persze lehetne alkategóriaként „a kivétel kivételének” is nevezni, csakhogy az ide tartozó szavak nem alkotnak újabb alkategóriát a kivételeken belül, csak éppen formai ismertetőjegyeik ellenére – amelyek alapján a kivételek közé kellene besorolnunk őket – úgy viselkednek, mint ahogyan azt a szabály megköveteli. Vagyis ezen szavaink egy különös, a kivétel és a szabály közötti átmeneti kategóriát jelentenek. Természetesen nyelvtörténeti és morfológiai (többnyire a szóképzésben rejlő) mélyebb ismeretekkel minden efféle eltérést meg lehet magyarázni, ez viszont csak a tanulók „másfajta” tudását, háttérinformációit növeli, hiszen az analógiás nyelvtanulás lehetőségeit, a tanult ismeretek aktív használatát mindenképpen behatárolja azáltal, hogy éppen annak alkalmazási korlátaira figyelmeztet.

Az alábbiakban csupán néhány közismert példát szeretnék a fentebb vázolt hármas viselkedési minta szerint **a főnevek köréből** felsorolni – annak igazolására, hogy hányféle csapdával kell számolnia még annak is, aki a magyar nyelv szavainak morfológiai viselkedésére nézve mind a szabályt, mind a kivételeket egyaránt ismeri.

Főneveink között – jórészt hangalakjuk alapján – több csoportot is megkülönböztetnek nyelvtanaink a szavak tőváltozatai szerint. A szavak viselkedését tanítva pl. a következőket figyelhetjük meg:

(i) A **szabály** szerint a főneveket a *-k* többesjellel kiegészítve (szükség esetén megfelelő „kötőhangok” beillesztésével vagy a tővégi magánhangzók nyújtásával) képezzük azok többes számú alakját: *mozi ~ mozi-k; bor ~ bor-ok; ember ~ ember-ek; kör ~ kör-ök; ház ~ ház-a-k; apa ~ apá-k; eke ~ eké-k* stb.

(ii) A **kivételek** között különösen érdemes a „v-vel váltakozó típusú tövek” néven emlegetett szavaink csoportját tárgyalt témánkkal, az analógia csapdáival összefüggésben szemügyre venni. Itt arra figyelmeztetjük a nyelvet tanulókat, hogy az egy nyílt szótagú, hosszú magánhangzóra végződő szavaink másként, méghozzá önmagukon belül is kétféleképpen viselkednek, eredeti tövük alakot változtat: *lé ~ le-v-e-k; kő ~ kö-v-e-k; ló ~ lo-v-a-k; fű ~ fű-v-e-k*; illetve *tó ~ tav-a-k; szó ~ szav-a-k* stb.

(iii) A **csapda** a formai jegyek alapján fölállított analógiából törvényszerűen bezárul olyan szavaink többes számú alakjának analógiás képzése esetében, mint pl. *nő ~ nő-k*, vagy *hő ~ hő-k*.

(i) A **szabály** szerint a birtokos személyragok magánhangzóra végződő főneveink esetében E/3. személyben a -j hanggal kiegészülve illeszkednek a tőszóhoz: *kocsi – kocsi-ja; áru ~ áru-ja; betű ~ betű-je* stb.

(ii) A **kivételt** az *idő ~ ide-je; tető ~ tete-je; ajtó ~ ajta-ja* típusú és alakú szavak csoportja jelenti.

(iii) A **csapda** a formai jegyek alapján fölállított analógiából törvényszerűen bezárul olyan szavaink birtokos személyragos alakjának képzése esetében, mint pl. *felhő ~ felhő-je; manó ~ manó-ja*, valamint természetesen szinte minden egy szótagú alapigéből képzett jelen idejű melléknévi igenévnél: *edző ~ edző-je; szabó ~ szabó-ja* stb.

(i) A **szabály** szerint a tárgyrag még a többesjelnél is egyszerűbben illeszkedik a szótőhöz: *hegy ~ hegy-e-t; hang ~ hang-o-t; ágy ~ ágy-a-t; ember ~ ember-t; apa ~ apá-t* stb.

(ii) A **kivétel** néhány szavunk tőhangzóbeli változása: *kéz ~ kez-e-t; réz ~ rez-et*.

(iii) A **csapda** a hangalakjuk alapján analógiának tűnő szavainkban rejlik: *méz ~ méz-et; ház ~ ház-a-t* stb.

(i) A **szabály** a -s (nomen possessoris) képző illeszkedése esetében is világos: *erő ~ erő-s; adó ~ adó-s; magyar ~ magyar-o-s* stb.

(ii) A **kivétel** viselkedése is jól megragadható mind az egy szótagú szavak (*vér ~ ver-e-s; tér ~ ter-e-s*), mind a több szótagú változatok (*madár ~ madar-a-s; kenyér ~ kenyér-e-s* stb.) esetében.

(iii) A **csapda** képzett szavainkban rejlik (*tanár ~ tanár-o-k; vezér ~ vezér-e-k*), vagy olyan szavakban, mint *határ ~ határ-o-k*.

Számos példát és típust lehetne még felsorolni az analógiás gondolkodás más-kor hasznos alkalmazásának váratlan veszélyeire. A nyelv tanításakor mindeneset-re figyelniünk kell arra, hogy a tanulók bátorságát, kreatív nyelvhasználatát erősen fékezheti, gyakorta kedvüket is szegheti a felsoroltakhoz hasonló buktatók jelenléte, amikor a szabály–kivétel szembeállítás nem elég a formagazdagság világos leírásához.